

Jan Piet Puype

De Glorie van de Nederlandse geweermakerij in de zeventiende eeuw

Toelichting bij een speciale tentoonstelling

Jan Piet Puype (1939), seniorconservator met als vakgebied de historische wapenkunde, reikt in deze bijdrage enkele achtergrondgegevens aan bij de door hem samengestelde speciale tentoonstelling die in het begin van 2004 voor het publiek wordt opengesteld.

De inhoud van deze speciale expositie bestaat uit een selectie van 113 exemplaren van de in totaal 361 wapens die het Rijksmuseum in 2002 heeft gekocht van de wereldberoemde verzamelaar de heer H.L. (Henk) Visser uit Wassenaar.[1] De tentoonstelling toont hoofdzakelijk handvuurwapens, maar zal ook 17 blanke wapens laten zien. Natuurlijk zijn ook in de basisexpositie van het Legermuseum Nederlandse wapens geëxposeerd, maar zij zijn voor deze tentoonstelling ongemoeid gelaten omdat hun verwijdering uit de basisexpo tot een aantal storende hiaten zou hebben geleid in de reguliere tentoonstelling van het museum. Overigens bezit het museum zelf maar weinig handvuurwapens die de zeldzaamheid en kwaliteit van de exemplaren in de ex-collectie[2] Visser kunnen evenaren. Slechts één enkel vuursteenpistool omstreeks 1655 gemaakt door Joost de la Haye te Maastricht (inv. nr. 005844) is uit het eigen museumdepot gehaald en bij de speciale expositie gevoegd.[3] Het paar hoogwaardige Maastrichtse ivoren pistolen dat het Legermuseum bezit, is in de basisexpositie gelaten.

Makers en oorspronkelijke eigenaren van de wapens

Al is deze tentoonstelling zeker ook een eerbetoon aan Henk Visser[4], het voornaamste doel ervan is het museumpubliek duidelijk te willen maken hoe belangrijk de rol was van de Nederlandse vuurwapenfabricage tijdens de Gouden Eeuw en wat voor staaltjes aan stijl, elegantie, versieringskunst en techniek, kortom aan kwaliteit, de Nederlandse geweermakers leverden. Dankzij vakmanschap en artistieke talenten waren zij in staat de wensen te vervullen van hun opdrachtgevers. De laatstgenoemden waren mensen uit de gegoede burgerij, die juist in de Nederlanden van toen een grote, belangrijke en kapitaalkrachtige groep vormde die gewend was hoge eisen te stellen.

Leden van de schutterijen, beroepsmilitairen en zeelieden

Iedereen die Nederlandse schuttersstukken in onze musea heeft bekeken, zal kunnen onderschrijven dat tot de genoemde kapitaalkrachtige groep zeker de op die stukken

geportretteerde leden van de schutterijen moeten worden gerekend. Juist op deze schilderijen ziet men rijke kledij en kostbare wapens gedragen worden. Vaak worden de wapens ostentatief vastgehouden. Ook beroepsmilitairen en zeelieden behoorden tot de martiale groepen in de Nederlanden. Voor een beroepsmilitair waren goede wapens en uitrustingsstukken natuurlijk van levensbelang. Hij stak dan ook veel geld in de aanschaf van wapens. Bij zeelieden moet men natuurlijk niet denken aan eenvoudige vissers of aan de schepelingen van de koopvaardij of 's Lands vloot. Zij konden zich hooguit een mes aan de gordel voor zelfverdediging veroorloven. Maar kwaliteitswapens waren ook voor zeeofficieren, scheepsbevelhebbers en admiraals van levensbelang. Bovendien wilde men in een tijd waarin zonder gêne dure kleding en bijvoorbeeld juwelen in het openbaar werden gedragen, behalve goede ook kostbare wapens hebben. Mocht in sommige gevallen de beroepskleding wat soberder uitvallen - men denke aan de zwarte justaucorps[5], een soort uniform avant-la-lettre waarin vele van onze admiraals zich lieten afbeelden - dan nog ziet men bij dezen dat zij daarbij vaak kostbare wapens hebben omgegorfd of in de hand houden.[6] De twee elementen, kostbaarheid én hoge technische kwaliteit, kwamen juist in wapens samen want meestal was een goed wapen ook een kostbaar en vaak rijk versierd voorwerp. Bovendien versterkte een mooi ogend wapen het verschijningsbeeld van de drager; dat gold zeker voor rapieren en kostuumdegens waarvan bij de keuze van de versiering vaak bewust rekening werd gehouden met de kledingstukken waarbij deze wapens moesten passen.[7] Door de opbrengst uit verkoop van buitgemaakte goederen, maar ook door allerlei andere neveninkomsten, was het beroep van militairen en zeelieden bovendien vaak dermate lonend dat zij zich ook hierdoor de allerbeste wapens en uitrustingsstukken konden veroorloven. Voor alle genoemde categorieën ingezetenen van de Republiek gold bovendien dat het persoonlijke wapen behalve als middel van zelfverdediging en als instrument voor de jacht, bij uitstek óók een voorwerp van representatie en een kostuumaccessoire was waarmee men graag pronkte, net zoals men dat deed met de kleding zelf maar ook met eet- en drinkgerei, meubelen, klokken, schilderijen, boeken en andere soorten van wereldse uitingen. Dergelijke manifestaties leidden op hun beurt tot een verdere verspreiding van handwerk en welvaart - zij zorgden uiteraard voor de instandhouding van bijvoorbeeld een grote groep uiterst gekwalificeerde wapenmakers, maar ook voor de handel.

De geweermaker en zijn toeleveranciers

Wapens waren zelden het product van één ambachtsman. Er was voor de productie van een wapen een hele reeks lieden bezig die gespecialiseerd was in het maken van een bepaald onderdeel ervan. De achternamen van vele Nederlanders in onze tijd wijzen nog op het beroep dat hun voorvaderen ooit uitoefenden: bussemaker, slotenmaker, smid. Behalve deze ambachtslieden waren er nog loopmakers of loopsmeden, ladenmakers of stellingmakers (voor het snijden van de houten kolf en de Iade, de laatste ook wel 'stelling' geheten), ivoorsnijders (voor inlegwerk in kolven en Iaden en ook voor complete Iaden van ivoor), geelgieters (voor het gieten van koperen, geelkoperen (d.w.z. van messing) en bronzen onderdelen en andere stukken van 'bontmetaal'), zilversmeden (voor het smeden en gieten van zilveren 'witmetalen' onderdelen voor vele handvuur- en blanke wapens), bosseliers of drijvers (die vormen in metaalbeslag klopten of 'dreven'), ciseleerders, graveurs, etsers en vuurvergulders. En nog is deze lijst niet compleet, want zelden werd zelfs een gewoenslot door één ambachtsman gemaakt - behalve dan als meesterproef.[8]

Voor het maken van de vaste onderdelen van een slot (de slotplaat, de haan en de pan) was een zogenaamde fijnsmid nodig, maar er waren ook haanvijlers (dus degenen die een reeds door de fijnsmid gemaakte haan met behulp van vijlen zijn definitieve vorm gaven) en slotveermakers

(die de verschillende veren in een slotmechanisme konden smeden, harden en ontlaten). We mogen ook de schroevenmakers niet vergeten, die elke schroef en bout smeedden, de schroefkoppen vijlden en schroefdraden in de schachten sneden (tegenwoordig zou men zeggen tapten). De eigenlijke slotenmaker tenslotte was degene die het slot opmaecte d.w.z. uit al deze toegeleverde onderdelen tot één functionerend geheel samenstelde. Alleen hij kon nadat het slot geassembleerd was, vaststellen of een veer de juiste spanning had en of de bewegende delen goed op elkaar afgesteld waren. Hij moest dan ook in staat zijn om bijvoorbeeld een eenmaal geharde veer te ontlaten om deze vervolgens opnieuw te harden tot hij de correcte spanning had. De veer moest niet met al te grote kracht gespannen hoeven te worden, want dan kon de vuursteen breken, maar hij mocht ook niet te slap zijn, want dan sloeg de vuursteen geen vonken.[9] De slotenmaker mocht echter zijn naam niet op de buitenkant van het slot (laten) graveren, want dat was voorbehouden aan de gewermaker, in toenmalig Nederlands de roermaceker, die op zijn beurt uit de door anderen toegeleverde loop, lade en slot tot een compleet handvuurwapen 'opmaakte'.

Bij blanke wapens waren weer geheel andere ambachtslieden werkzaam, die eveneens de onderdelen maakten die tot hun specialisme behoorden. De zwaardsmid was een andere ambachtsman dan de zwaardveger. De laatstgenoemde was degene die het uiteindelijke zwaard tot één geheel samenstelde. Ook hij werkte dus ook met door anderen toegeleverde onderdelen en assembleerde of 'veegde' (van samenvegen of -voegen) deze tot een compleet zwaard, degen of rapier, vandaar zijn beroepsnaam van 'zwaardveger'. Gespecialiseerde vaklieden in de blanke-wapenfabricage waren de gevestmaker, de greepmaker en de schedemaker. Bijna elk van hen had zijn eigen toeleveranciers, die van greepmaker was bijvoorbeeld de draadtrekker, die metaaldraad in allerlei diktes aanleverde.

Het artisaanaat

Alhoewel de gewermaker en de zwaardveger in de wandeling werden beschouwd als de 'makers' van de producten waarop zij hun naam zetten, vormden zij slechts de eindfase in een productieproces waarin zij met de deels anonieme onderdelenmakers uit een eerder stadium hun rol speelden. Ooit is berekend dat de afstanden die door de onderdelen van een vuurwapen werden afgelegd, bij elkaar opgeteld een reis van wel honderd kilometer konden maken voordat ze bij de 'gewermaker' terechtkwamen die van deze onderdelen een totaalproduct maakte. Natuurlijk vestigden kleine, specialistische ambachtslieden zich als het even kon in de buurt van de grote wapenproductiecentra, maar desalniettemin zorgde hun grote aantal voor een lang en complex productieproces. Het systeem van dit proces werd dus mogelijk gemaakt door het artisaanaat, zoals deze groep ambachtslieden (artisans) werd genoemd. Sinds de industriële revolutie is deze productiewijze economisch bekend als het putting out system. Het wordt in de hedendaagse wapenproductie nog vaak toegepast, zij het in andere vorm, bijvoorbeeld door de workshop van de desbetreffende toeleverancier ergens in de productielijn te situeren.

De Republiek: het arsenaal van de wereld

Enkele belangrijke factoren die als voorwaarden kunnen worden gezien van de opbloei van de Nederlandse wapenindustrie waren de Tachtigjarige Oorlog en de politieke, economische en militair-maritieme aspiraties van de toen nog jonge Republiek der Verenigde Nederlanden, zowel in Europa als daarbuiten, en de niet aflatende bevordering door vooral prins Maurits om niet alleen de eigen wapenmakers zoveel mogelijk hier vast te houden, maar ook de vestiging binnen onze landsgrenzen te bevorderen van gewermakers uit allerlei Europese gebieden. De

wapenindustrie werd zo groot dat er op een werkelijk ongelooflijke schaal kon worden geëxporteerd.[10] Weliswaar betrof het hier hoofdzakelijk massaproductie van zogenaamde 'munitiewapens' voor soldaten en schepelingen, maar het is logisch dat in deze industrie ook altijd geweer makers werkzaam waren die op afzonderlijke bestelling kwaliteitsproducten kon leveren; sommigen van hen konden zich zelfs tot de allerbeste ter wereld rekenen.

Voor een museum dat een expositie over dit onderwerp wil samenstellen is het uitermate lastig om aan de hand van voorwerpen alleen duidelijk te maken waarom de Nederlanden juist ook op dit gebied een tijdlang de toon hebben aangegeven. Dat is evenmin goed met tentoonstellingsteksten aantoonbaar.

Ook zal dit niet kunnen met de via een computer te raadplegen catalogus bij de tentoonstelling, die immers uit beschrijvingen en afbeeldingen van de tentoongestelde wapens bestaat. Wij zijn daarom gedwongen te volstaan met het tonen van een aantal representatieve stukken, met onderschriften en themateksten en met ondersteuning van enkele kaarten en schilderijen of andere afbeeldingen, die tezamen de statements brengen waarvan het museum vindt dat die gebracht moeten worden. Wij tonen mooie en anderszins interessante wapens waaraan de bezoekers zich kunnen vergapen en waarvan de werkelijk verder geïnteresseerden onder hen zich tot de reeds verschenen (en in de catalogus vermelde) literatuur moeten wenden voor verdieping, vergelijking en de totstandkoming van een eigen oordeel. Wij hebben dit proces bevorderd door in de computercatalogus links aan te brengen dat wil zeggen directe verbindingen met andere sites, boeken en foto's over dezelfde onderwerpen, die men door een druk op de knop kan raadplegen.

Overigens gelden de bovengenoemde theoretische overwegingen bij kennisoverdracht ook voor de meeste andere voorwerpen die in musea tentoongesteld worden: het museum toont en legt uit, maar om bewijzen te leveren van de beweringen zullen zowel de toonder (museum) als de beschouwer (bezoeker) zich verder in de materie moeten verdiepen. Door voor de tentoonstelling een opvallende vorm te kiezen die behoorlijk afwijkt van de vormgeving van de zaal met de basis- of 'vaste' expositie waarin hij staat, onderstreept het museum in ieder geval dat hier iets heel bijzonder is getoond en dat allerlei geweer makers in verschillende Nederlandse steden destijds zulke mooie producten konden maken. De relatieve teruggang zowel kwantitatief als kwalitatief van de Nederlandse vuurwapenproductie in de achttiende eeuw zou theoretisch kunnen worden aangetoond door ook wapens uit dat tijdperk te tonen, wapens die qua stijl in vergelijking tot de Gouden Eeuw niets bijzonders meer hebben d.w.z. gewoon tot het internationale design behoorden. Weliswaar bereiken sommige geweer makers in 'de Pruijken tijd' nog een hoog kwaliteitspeil, maar het buitenland keek toen niet langer naar de Nederlandse producten, die in een groot deel van de Gouden Eeuw nog wel vaak de toon hadden aangegeven.

In feite zijn pistolen, meer dan geweren, het meest geschikt voor een zodanige bijzondere opstelling, niet alleen vanwege hun geringere afmetingen, maar ook omdat hun compactere vorm zich beter leende voor allerlei versiering. De relatief geringe grootte van pistolen schept bovendien de mogelijkheid ze in hun geheel te bekijken, iets wat bij geweren moeilijker is. Geweren en andere lange wapens kunnen het beste in een 'arsenaal-achtige' opstelling worden getoond. Wij hebben deze dan ook enigszins nagebootst in sommige vitrines in de tentoonstelling waarbij de suggestie van een arsenaal wordt gewekt door de geweren mannetje aan mannetje schuin rechtop te zetten, terwijl de pistolen horizontaal worden getoond alsof men ze in een 'schatkamer' ziet. De rondgang in de tentoonstelling begint met de geweren waarna men

de fraaie pistolen, zogezegd als apotheose, kan zien. Voor de tentoonstellingslocatie is geen aparte zaal gekozen, maar het geheel is geplaatst als separaat te bezoeken onderdeel van de basisexpositie waarin de Tachtigjarige Oorlog wordt behandeld. Wij zullen nu in kort bestek behandelen wat wij achtereenvolgens tonen.

Lontslotmusketten

De eigenlijke storyline van de tentoonstelling begint met de wapens zoals die bij de Nederlandse schutterijen werden gebruikt. Merkwaardig genoeg tonen de schutterstukken, die de meeste mensen wel eens een keer zullen hebben gezien, qua vuurwapens vrijwel uitsluitend versierde standaard legergeweren, zoals lontslotmusketten (afgezien van stokwapens en vele mooie rapieren en andere soorten degens). Van deze musketten tonen wij één heel mooi exemplaar, met een Iade en kolf die over de volle oppervlakte zijn ingelegd met versieringen van been en parelmoer. De slotplaat is gestempeld met het merk van een jachthoorn en verwijst vermoedelijk naar de stad Hoorn waar de maker werkzaam moet zijn geweest. De rest van de vitrine wordt ingenomen door drie doelgeweren.

Doelgeweren

Doelgeweren, in toenmalig Nederlands doelroers, waren geweren van een speciaal type waarmee men in de doelen schoot, wij zouden ze tegenwoordig 'sportwapens' noemen.[11] De schutters oefenden er wekelijks mee. Maar merkwaardig genoeg zijn juist zulke doelgeweren vrijwel nooit op schutterstukken te zien, althans niet na omstreeks 1580, nadat de schutterijen 'gemilitariseerd' werden.[12] Van dat tijdstip af ziet men vrijwel uitsluitend min of meer versierde standaardmusketten en roers van de typen, ja modellen[13] zoals die ook bij het Staatse leger in gebruik waren. Doelgeweren hebben echter een zodanig typisch uiterlijk dat zij onmogelijk verward kunnen worden met gewone musketten. Alle drie exemplaren in de tentoonstelling hebben de typische steunklos onder de Iade en een loop van merkwaardige vorm, die achteraan 'kist'- of doosvormig is en aan de tromp eindigt in een kapiteelvorm. Verder toont deze groep drie verschillende soorten van afvuurinrichtingen ('sloten'): lontslot, tondelslot en snaphaanslot. Het getoonde lontslot van RMA 9 is niet van een standaarduitvoering maar het mechanisme is 'snappend' gemaakt.[14] De doelgeweren zijn horizontaal geëxposeerd, omdat zij ook zonder uitzondering op de horizontale schietbaan werden gebruikt. Ter vergelijking is daarbij het fraai versierd lontslotmusket opgesteld dat al eerder werd genoemd.

Jacht- en andere geweren

In een volgende vitrine komen de overige geweren aan bod, gegroepeerd naar gebruiksdoel of techniek (de productie per stad en/of gewermaker komt bij de pistolen aan de orde). Er zijn vijf jachtgeweren (33, 34, 37, 38, 39), waarbij ook twee luchtdrukwapens (61, 63), tegenwoordig zouden wij 'windbuksen' zeggen, moeten worden geteld en verder een achterlaadgeweer (209) en drie draailoopgeweren (216, 225, 228). Dan zijn er vier exportgeweren, die zowel voor gebruik ten strijde als voor de jacht kunnen zijn bedoeld (25, 27, 29, 31), drie militaire ruitkarabijnen (7, 40) en tenslotte vier militaire donderbusgeweren (77, 80, 82, 268), waarvan nr. 77 horizontaal is geëxposeerd, met zijn vork in een houten blok gestoken als het ware om zijn opstelling als relinggeweer op de vloot te demonstreren. Het begrip 'militair' is hier in het algemeen gebruikt, dus in de zin van een krijgstoepassing, want donderbussen werden zowel te land als ter zee gebruikt.

Pyrotechnische donderbussen

Een typisch Nederlandse toepassing van de donderbus, normaliter een spreidloopgeweer waaruit een druif (gebundelde kogels) of quaed scherp (schroot of metalen scherven) werd verschoten, waren exemplaren waarvan de loop geschikt was om pyrotechnica, dus vuurwerken zoals vuurpijlen en andere soorten van brandstichtingsprojectielen, te verschieten. Al in de zestiende eeuw bestonden in de legers van het Habsburgse rijk korte radslotdonderbussen die voor het verschieten van pyrotechnica waren ingericht. Juist in de Nederlanden werden waarschijnlijk voor het eerst handvuurwapens speciaal voor dat gebruik ontwikkeld. Tot het decennium 1640-1650 beschikten de Nederlanden immers nog niet over een noemenswaardige oorlogsvloot van grote schepen met langeafstandskanonnen[15], maar wel werden met kleinere vaartuigen vele acties ter zee, in de kustwateren en in de zeegaten uitgevoerd. Daarbij was behoefte aan korteafstandswapens die geschikt waren om de zeilen van de tegenstander in brand te zetten. Het is daarom niet toevallig dat het allervroegste voorbeeld van een pyrotechnische scheepsdonderbus een Hollands exemplaar is met een vroegste datum van 1573.[16] De uit de collectie Visser afkomstige exemplaren in de tentoonstelling zijn een zeventiende-eeuws (nr. 80) en een achttiende-eeuws exemplaar (nr. 82). Het laatstgenoemde is waarschijnlijk gebruikt in het Staatse leger, niet tegen schepen maar waarschijnlijk om tijdens veldtochten of belegeringen lichtkogels te verschieten. Het andere exemplaar (nr. 80) is zeker voor gebruik ter zee bestemd geweest, want de loop is gestempeld met twee 'klare ankers overkruis'.[17] De benaming 'pyrotechnische bus' werd voor het eerst in 1974 in de literatuur gebezigd en is sedertdien bij de internationale wapenhistorici gemeengoed geworden.[18] Er moet echter opgemerkt worden dat de lopen van de meeste pyrotechnische bussen toch dik genoeg waren gemaakt om daaruit evenals bij de klassieke donderbus ook zwaardere munitie zoals druiven of 'kwaad scherp' te kunnen verschieten. De lopen van bussen die uitsluitend pyrotechnica konden verschieten, waren relatief dunwandig.

Ganzenroers

Eveneens buitenbeentjes in onze tentoonstelling zijn twee ganzenroers (65, 66), enorm lange geweren, waarvan nr. 66 zelfs 2,87 meter lang is en waarvoor aparte (horizontale) opstellingen bedacht moesten worden. Ook qua locatie binnen de tentoonstelling vormen deze ganzenroers buitenbeentjes, want zij bevinden zich in een aparte vitrine in het begin. Evenals de pyrotechnische donderbussen waren ganzenroers resultaat van typisch Nederlandse ontwikkelingen. Het waren geweren die werden gebruikt voor de jacht op drijvend wild, dus groepen ganzen, eenden, zwanen of andere watervogels. Alhoewel zij benamingen hadden naar de aard van het soort wild waartegen zij gebruikt werden, waren er geen technische verschillen tussen bijvoorbeeld ganzenroers en eendenroers. Meestal werden zij vanuit een klein vaartuigje bediend, waarbij de schutter languit liggend of zittend, de geweerloop op het boeisel (de bovenste plank van het boord of de 'rand' van het bootje) steunend, op zijn prooi richtte, terwijl hijzelf of een achter hem gezeten maat het bootje af en toe zachtjes peddelend dichterbij de vogels bracht. Een flink schot hagel uit een ganzenroer kon tientallen, soms honderden dieren tegelijk treffen.

Blanke wapens

De meeste lezers zullen er wel een vage notie van hebben dat een blank wapen, enigszins chirurgisch, kan worden gedefinieerd als '...elk met de hand bediend slag- of steekinstrument waarvan de snede of de punt in het lichaam van de tegenstander moet dringen'. [19] Dat zijn dus zwaarden, degens, sabels, dolken en bepaalde messen, maar ook stokwapens (speren, lanssen, hellebaarden, enzovoort) en bajonetten. In het tijdvak waarop onze tentoonstelling grotendeels

betrekking heeft, de zeventiende eeuw, was het merendeel der blanke wapens nog als 'menens' bedoeld, al hadden de exemplaren die men bij het uitgaans- of staatsiekostuum droeg vaak in de allereerste plaats tot taak de status van de drager te onderstrepen. Genoemde status kon betrekking hebben op de welgesteldheid van de drager, tot uitdrukking komend in zijn fraaie, van kostbare materialen gemaakte herenkostuum, of had tot functie zijn rang en autoriteit te onderstrepen. Het is duidelijk dat beide functies vaak konden samenvallen, bijvoorbeeld als het officieren betrof.

In onze tentoonstelling worden van alle blanke-wapentypen alleen enkele gevestwapens getoond, dus blanke wapens met een gevest[20], zes houwdegens (230, 231, 232, 237, 238, 240) en een wapen (nr. 259) bestaande uit een combinatie van een houwer en een vuursteenpistool. In het gedeelte van de Vissercollectie dat door het Rijksmuseum is aangekocht en waaruit wij op onze beurt konden putten, zitten behoudens twee achttiende-eeuwse exemplaren geen stokwapens of bajonetten. Een buitenbeentje onder de blanke wapens dat wij wel tonen is het grote slagzwaard of tweehander (229) waarmee de tentoonstelling wordt geopend.

Tweehinder

De tweehinder, die als blank wapen notabene een soort icoon van deze hoofdzakelijk met vuurwapens ingerichte tentoonstelling vormt, is het zwaard dat zou hebben toebehoord aan Jacobus Cabeljau, de militaire bevelhebber van Alkmaar tijdens de belegering van die stad door de Spanjaarden in 1573. Een over de volle lengte van de kling geschilderde tekst heeft betrekking op dit wapenfeit. Dat deze inscriptie er zeker later op is gezet, ziet men wel meer op gedenkstukken die de traditie van een 'vaderlandsch gevoel' moesten bewaren om de strijdbaarheid van onze voorvaderen ter lering aan latere generaties in te peperen. De gevestknop van dit zwaard, die als embleem twee kabeljauwen (!) heeft, is gegoten in plaats van gesmeed en dateert daarmee vrijwel zeker uit de negentiende eeuw. In onze huidige, streng-deterministische opvatting omtrent de authenticiteit van historische toeschrijvingen, hebben wij moeite met dit soort anachronismen. Vroegere generaties hadden daar echter geen problemen mee: voor hen ging het om de authenticiteit van het gevoel, niet of het voorwerp homogeen in zijn samenstelling was of zelfs eigentijds was. Overigens is deze tweehinder een authentiek laat-zestiende-eeuws zwaard en een goed voorbeeld van het wapen waarmee speciale krijgers tegen vijandelijke piekeniers ageerden. Maar al tegen het einde van die eeuw veranderde deze strijdfunctie in een ceremoniële functie: de tweehinder werd in schutterijoptochten gedragen door de kapiteins darmes, officieren belast met de bewapening van de schutters, als embleem ter onderstreping van hun functie en positie.

Pistolen

De rest van de tentoonstelling wordt ingenomen door een grote hoeveelheid pistolen, die zorgvuldig zijn geselecteerd op maker en op stijl. De meeste daarvan zijn vuursteenpistolen, dat wil zeggen voorzien van een vuursteenslot. Verder zijn er in totaal negen radslotpistolen. Pistolen met snaphaansloten behoorden niet tot de selectie van het Rijksmuseum en zijn dus ook niet in onze tentoonstelling te zien.

De vuursteen- en radslotpistolen zijn niet ingedeeld naar slotsysteem, maar naar geweermakersplaats en/of geweermaker. Aparte groepjes worden gevormd door vijf paren ivoren pistolen, dus eigenlijk tien pistolen tezamen, twee dubbelloops pistolen, een paar achterlaadpistolen, twee pistolen met gestapelde ladingen en vier draailooppistolen.

De belangrijkste, ook internationaal erkende, productiecentra van geweermakerij in de Nederlanden waren Utrecht, Amsterdam en Maastricht. In tegenstelling tot Utrecht en Maastricht, waar vooral veel luxe-vuurwapens werden vervaardigd, was Amsterdam hoofdzakelijk een productiecentrum van munitiewapens, dat wil zeggen in massa vervaardigde wapens voor leger en vloot.

Amsterdam

De Amsterdamse geweermakerij wordt in de tentoonstelling vertegenwoordigd door zeven vuursteenpistolen, waaronder een paar gemaakt omstreeks 1685 door Jan Flock. Toevallig was Flock een internationaal bekende geweermaker die ook kwaliteitsproducten kon leveren, maar het tentoongestelde paar (124) is vrij eenvoudig van makelij. Een ander paar (134), gemaakt in 1696-1700 door een der Van Solingens, een bekend Amsterdams geslacht van geweermakers en wapenhandelaren uit de 17e en 18e eeuw, was vrijwel zeker voor een officier bestemd; het is weliswaar eenvoudig van uitvoering, maar het is voorzien van een heel aparte schroefplaat, namelijk een die afwijkt van de toen gangbare typen. Vermoedelijk eveneens militair is een paar (166) van Johan Walman, een geweermaker uit het midden van de achttiende eeuw. Zijn pistolen zijn hier alleen opgevoerd om aan te tonen dat de Amsterdamse producten in dat late tijdvak nog steeds meetelden, al zullen zij internationaal nauwelijks zijn opgevallen, noch door hun design noch door hun technische eigenschappen. Als een echt contrast, want noch qua tijdvak noch qua artistieke kwaliteit in de tentoonstelling passend, is nr. 178, een scheepspistool gedateerd 1800 en gemaakt door Thone & Zoon, zeer bekende Amsterdamse geweermakers uit het eind van de achttiende eeuw. Dit type pistool, men kan bijna van een 'model' spreken, want het kwam in de periode 1775-1800 bij alle admiraliteiten en ook bij de VOC voor, is uniek vanwege zijn geheel onbeslagen kolf die eindigt in een dikke houten knop. Dit lompe design kreeg desondanks en onbedoeld internationale bekendheid doordat het, met name door de Engelsen, in groten getale werd buitgemaakt op overwonnen Nederlandse oorlogsschepen en in veroverde Nederlandse arsenalen.

Maastricht

Alhoewel de stad Utrecht Maastricht naar de kroon stak wat de kwaliteit van de geweermakerij betreft, was de laatstgenoemde stad toch het meest vermaard vanwege zijn kwaliteitspistolen en -geweren. De periode van vermaardheid duurde lang, van omstreeks 1640 tot in de eerste helft van de achttiende eeuw. De geografische ligging van Maastricht was gunstig gezien de handelslijnen en de migratie van geweermakers. Maastricht was zogezegd een voorpost van de Republiek. Het lag tamelijk ver van de 'Hollandse Tuin' verwijderd, maar wel plezierig dicht bij de Spaanse Nederlanden, de Duitse territoria en Frankrijk. De stad oefende een ware zuigkracht uit op geweermakers uit allerlei windstreken, vooral uit het Luikse. Geweer- en pistoollogen werden zowel uit Luik als uit het Rijnland (met name Essen) geïmporteerd.

Ivoren pistolen

Hoogtepunten van de Maastrichtse geweermakerij vormen de ivoren pistolen, beter gezegd de pistolen met ivoren laden, die daar tussen 1665 en 1673 werden gemaakt. Dat wij nog steeds niet weten waar die ivoren laden gesneden werden, is weliswaar jammer maar in dit verband minder belangrijk, want zeker is dat de kant-en-klare producten vrijwel alle uit Maastricht kwamen. Ons museum prijst zich gelukkig niet minder dan vijf paren, dus tien exemplaren, van deze eminente en ook internationaal tot de verbeelding sprekende pistolen te kunnen exposeren. Met bescheiden

trots mag hieraan toegevoegd worden, dat voordat de exemplaren uit de collectie Visser in de openbaarheid kwamen, het Legermuseum lange tijd de enige openbare verzameling in Nederland was met een paar ivoren pistolen in zijn collectie. Sinds zijn verwerving in de jaren zestig staat het paar in zijn basisexpositie te pronken.

De groep pistolen met ivoren laden die wij hier uit de Vissercollectie tentoonstellen bevat vuursteenpistolen van de volgende makers: Jan Hermans: een paar dateerbaar op 1660-1665 (192), Michel de La Pierre: 1 paar 1660-1665 (191), Jacob Kusters: 1 paar ca. 1670 (197), Leonard Cleuter: 1 paar 1660-1665 (198), Jean Louroux: 1 paar van vóór 1670 (193). De lotgevallen van deze en andere Maastrichtse wapenmakers zijn na jarenlang intensief archiefonderzoek door Jan Hanssen in 1977 gepubliceerd.[21]

Overige Maastrichtse pistolen

Behalve enkele geweren toont het Legermuseum in de groep 'gewone' Maastrichtse pistolen in de wisselexpositie de producten van een aantal bekende plaatselijke geweermakers. Één radslotpistool (86) van omstreeks 1630 is alleen aan de hand van Maastrichtse merken als een product uit die stad te identificeren, maar de overige wapens zijn door hun merken of hun signatures aan de volgende geweermakers toe te schrijven: Jan Kitzen: radslotpistool 16401650 (94), Jan Aerts: radslotpistool ca. 1655 (102) en vuursteenpistool ca. 1650 (105), Pierre de La Haye (Pieter van der Haeven): vuursteenpistool 1680-1690 (121), Joost de La Haye: vuursteenpistool ca. 1655 (Legermuseum Inv. nr. 005844), Franciscus Servatius, Michel of Pierre de La Haye: 1 paar vuursteenpistolen 17051710 (141), Jan Krans Jr.: 1 paar vuursteenpistolen 1705-1710 (145), Mattis Beckers: 1 paar vuursteenpistolen ca. 1720 (159).

Utrecht

Wij hebben hierboven al gezegd dat de stad Utrecht als productiecentrum van eerste klas handvuurwapens Maastricht naar de kroon stak. In de tentoonstelling tonen wij de gegroepeerde producten van de volgende zes zeer bekende Utrechtse geweermakers: Knoop, Penterman, Lasonder (Sr. en Jr.), Droogbrood (die vaak signeerde met 'Payn Sec!') en Jan van Wijk. Producten van de eveneens vermaarde Utrechter Cornelis Coster staan elders in de tentoonstelling. Haseluyne en Westerhof, voornamen onbekend, twee minder bekende Utrechtse geweermakers uit de achttiende eeuw zijn ieder met één pistool in de tentoonstelling vertegenwoordigd. De hoogtijdagen van Utrecht waren in vergelijking tot Maastricht korter, en bestrijken ruwweg de periode 1660-1725. De Pentermans echter, een geslacht van meerdere geweermakers die zowel in Utrecht als in Leeuwarden werkzaam waren, hebben een zeer groot aantal luxe handvuurwapens geproduceerd, waarvan grote hoeveelheden moeten zijn geëxporteerd, getuige de nog vele exemplaren die in allerlei buitenlandse collecties aanwezig zijn.

Wij stellen vuursteenpistolen van de volgende Utrechtse geweermakers tentoon:

Jan Knoop: twee paren resp. van 1675-1685 en van vóór 1689 (119 en 126),

Barend Penterman: 1 pistool 1700-1725 (139), 1 paar gedateerd 1708 (146), 1 pistool 1710-1720 (146),

Gerrit Lasonder Sr.: 1 pistool 1680-1690 (122),

Gerrit Lasonder Jr.: 1 paar 1710-1720 (149) en 1 paar ca. 1720 (154),

Wernand Droogbrood: 1 paar 1710-1720 (151), Haseluyne: 1 pistool 1720-1725 (157),

Westerhof: 1 pistool 1715-1720 (153),

Jan van Wijk: 1 paar ca. 1700 (137).

Overige centra

Voorts worden nog producten uit drie andere steden in de Nederlanden getoond, per stad:
's-Hertogenbosch: 1 paar radslotpistolen midden 17e eeuw, door Adolf Bosch (90),
Rotterdam: 1 paar vuursteenpistolen ca. 1775, door Nicolaas Tomson (172), Leeuwarden: 1
vuursteenpistool 1695-1700, door Gerrit Penterman Sr. (136).

Wij beseffen dat een dergelijk kleine selectie geenszins recht doet aan het belang van deze steden of van de afzonderlijke gewerkmakers. 's-Hertogenbosch is vermoedelijk een van de oudste Nederlandse productiecentra van handvuurwapens, zo niet het alleroudste. De vroegst bekende Bossche vuursteenpistolen stammen al uit de late jaren dertig van de zeventiende eeuw. Van de Rotterdamse gewerkmakerij is niet zo heel veel bekend. Tot het weinige dat wij wel kennen, kunnen de vroegste producten gedateerd worden op het eind van de zeventiende eeuw. Leeuwarden heeft in het begin van de achttiende eeuw enkele vermaarde gewerkmakers gehad. De genoemde Gerrit Penterman Sr. was er een van.

Bijzondere technische systemen

Een deel van de opstelling is gewijd aan bijzondere technische systemen, waarin de Nederlanden kennelijk excelleerden, al is het natuurlijk niet zo dat hier alles uitgevonden werd.

Geheel ijzeren pistolen

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw heerste er een korte bloeiperiode van geheel ijzeren handvuurwapens, voornamelijk vuursteenpistolen, al zijn ook enkele geweren in deze techniek bekend. De nadruk van deze wapens ligt geheel op slankheid. Er was geen stuk hout te bekennen; de kolven waren van ijzer en de houten voorlade liet men geheel weg. Om de wapens des te dunner te maken, werd het slotmechanisme niet zoals gebruikelijk intern gemonteerd, maar geheel aan de buitenkant van het wapen aangebracht. Over het hoe en waarom van deze geheel ijzeren wapens zijn enkele interessante hypothesen naar voren gebracht. Daarop wordt in de computercatalogus bij de tentoonstelling ingegaan. Wel is duidelijk dat zij evenals de in massief ivoor uitgevoerde pistolen (waarvan lopen en sloten natuurlijk van ijzer waren) een typische uiting zijn van het tijdperk der Barok, met zijn voorliefde voor exotische materialen en technisch buitenissige uitvoeringen. Binnen de laatstgenoemde uiting kan ook het verlangen zijn ontstaan het slotmechanisme geheel in werking te kunnen zien. Het paar pistolen in de tentoonstelling (109) is gemaakt door Jan Cloeter uit het nabij Aken gelegen Grevenbroich. Waarschijnlijk is het dezelfde Cloeter die ook in Maastricht en Luik gewerkt heeft.

Bockpistolen

Het 'bock-systeem' is een uit het Duits afkomstig wapenhistorisch begrip voor dubbelloops handvuurwapens waarvan de lopen boven elkaar zijn gemonteerd. Gezien de relatief grote hoeveelheid 'bock'-wapens met Nederlandse signatures, was dit in de Republiek kennelijk een populair systeem. In de tentoonstelling zijn twee voorbeelden van bockpistolen opgenomen: een tamelijk vroeg van omstreeks 1660 door Cornelis Coster te Utrecht (nr. 199) en een later van ca. 1695 (203), vervaardigd door een T. Micharius, vermoedelijk een familielid van twee andere Michariussen die als gewerkmakers werkzaam zijn geweest in Breda en Zutphen.

Achterladers

Het grootste deel van de handvuurwapens in de zeventiende eeuw was voorlader. Natuurlijk wist men al van oudsher dat systemen met achterlading of zoals men vroeger zei, 'kulaslading', het laden eenvoudiger maakten. Sinds de late Middeleeuwen zijn er daadwerkelijk verschillende achterlaadgeweren ontwikkeld, maar steeds was het probleem de afsluiting van de loop achteraan gasdicht te krijgen. Ontsnapte er gas bij het afgaan van het schot, dan beïnvloedde dat natuurlijk de kracht van de kruitexplosie die de kogel moest voortdrijven. En als er achteraan te veel gas ontsnapte kon het bovendien gevaarlijk zijn voor de schutter; de loop kon dan zelfs scheuren of uit elkaar barsten. Aan het eind van de zeventiende eeuw kwamen voor achterladers afschroefbare lopen in zwang, die wel veilig en effectief waren. Vaak werden de zielen van deze lopen getrokken uitgevoerd, dat wil zeggen inwendig van spiraalvormige groeven voorzien om de kogel tot een draaiende beweging om zijn eigen as te dwingen en zodoende meer stabiliteit tijdens de vlucht te geven. Aangezien afschroefbare lopen duur waren om te maken, kwamen zij alleen op enkele luxe jachtgeweren en cavaleriepistolen voor. Cavaleristen, met name zij die deel uitmaakten van lijfwachteenheden, werden vaak als elite beschouwd en er werd veel geld aan hun uitrusting besteed. Een voorbeeld daarvan is het paar cavaleriepistolen nr. 207, met afschroefbare en getrokken lopen, gemaakt omstreeks 1665 door de Maastrichtse geweermaker Jean Louroux, destijds al vermaard vanwege de ivoren pistolen die zijn signatuur dragen.

Vuurwapens met gestapelde ladingen

Een gestapelde lading wil zeggen dat dezelfde loop met meerdere kogels achter elkaar geladen is, elke kogel met zijn eigen afvuurlading van kruit. Ook dit systeem bereikte in de Nederlanden, met zijn vele technici, uitvinders en vuurwerkers, een grote bloei, tenminste als men dat mag afleiden uit de nog relatief veel bestaande exemplaren, die voor het grootste deel Nederlandse signaturen dragen en/of Nederlandse stijlkenmerken hebben. Gewoonlijk bestonden gestapelde ladingen uit twee projectielen. In de tentoonstelling is daarvan één voorbeeld te zien: een vuursteenpistool (212) uit 1651-1655 door de Utrechtse geweermaker Cornelis Coster. De loop heeft twee achter elkaar gelegen zundgaten, elk één lading met kogel bedienend. Uiteraard moesten deze ladingen van tevoren zeer zorgvuldig en stuk voor stuk in de loop worden gebracht, waarvoor men zeker een laadstok met maatstreepjes erop zal hebben gebruikt. Dit pistool heeft maar één haan. Om het eerste schot - uiteraard de vooraan liggende lading - af te kunnen vuren, is de loop aan de zijkant voorzien van een afsluitbaar kruitkanaal dat het voorste zundgat verbindt met de pan. In de laatste vielen de vonken geproduceerd door de omlaag slaande haan, deze vonken deden vervolgens een 'lopend vuurtje' in het kanaal ontbranden dat de voorste kruitlading tot explosie bracht. Natuurlijk was het achterste zundgat tijdens deze operatie tijdelijk afgesloten. Het is duidelijk dat om vervolgens het achterste schot af te vuren dit zundgat toegankelijk moest worden gemaakt, er wederom zundkruit in de pan moest worden gestrooid en de haan opnieuw moest worden gespannen.

Er waren geweermakers die zich hiermee niet tevreden stelden en vuurwapens met gestapelde ladingen ontwierpen die uit meerdere lopen werden afgesloten. Het vuursteenpistool van ca. 1645 (214) door de Maastrichtse geweermaker Jan Kitzen is hiervan een extreem voorbeeld. Het heeft niet minder dan vijf lopen die als een bundel gegroepeerd zijn. Drie van de lopen zijn geladen met respectievelijk vijf, zes en zeven kogels, elk met hun eigen kruitlading en elk bediend door een apart zundgat. Al deze zundgaten zijn intern aangebracht, dat wil zeggen dat ze niet aan de buitenkant zichtbaar zijn. Slechts één zundgat is te zien en dat ligt in de gangbare positie, direct boven de pan van het slot en het bedient de loop die daar ligt. Deze loop werd met één kogel geladen. Zodra de exploderende lading van deze kogel een intern gelegen zundgat naar

een van de andere lopen passeerde, ontstak deze de voorste gestapelde lading daarin, waarvan het vuur op zijn beurt weer het voorste interne zundgat van de volgende loop bediende en vervolgens het aldaar geladen schot deed afgaan. Aldus werd loop voor loop en steeds een verder naar achter gelegen zundgat met een lading geactiveerd, zodat in totaal negentien kogels eruit werden gejaagd tot dat het pistool leeggeschoten was. Het vooraan gelegen interne zundgat van de eerste loop kon door de schutter met een vleugelschroef worden dichtgedraaid, zodat alleen het ene schot afging uit de eerste loop. Maar deed hij dit niet, dan gingen alle schoten achter elkaar, met intervallen van ongeveer 5 seconden (zoals latere proefvuringen met waskogels hebben aangetoond) en kon hij de sequentie van schoten niet meer stopzetten. Wellicht kan de in de computercatalogus getoonde doorsneetekening van de lopen het een en ander duidelijker aantonen dan deze beschrijving. Het is duidelijk dat dit pistool alleen een theoretische gevechtswaarde had. Wanneer één van de vele aparte ladingen niet precies goed zat, of één van de inwendige zundgaten verstopt was, werkte het pistool niet. Als het wel werkte, dan viel aan herladen in de buitenlucht natuurlijk niet te denken, daarvoor was een soort van laboratoriumsituatie noodzakelijk. Hoe het ook zij dit interessante technische snuffje demonstreert de durf en lust tot experimenteren van de Nederlandse geweer makers in de zeventiende eeuw.

Draailooppistolen

Draailooppistolen, in de wandeling ook vaak wenders genoemd, zijn de voorlopers van de hedendaagse revolvers. Revolvers zou men technisch ook als 'draaikamerpistolen' kunnen betitelen, want het zijn immers alleen de kamers die draaien en stuk voor stuk achter de loop worden gebracht. Bij draailooppistolen werden beide lopen in hun geheel gedraaid tot er één door de enkele vuursteenhaan werd bediend die aan de kolf van het vuurwapen vastzat. Na het afgaan van het schot moest de schutter de andere loop met de hand in de juiste positie brengen, waarbij een borg ervoor zorgde dat het (letterlijk!) klikte. Uiteraard moest de haan vóór het afvuren opnieuw worden gespannen en de pan opnieuw met pankruit gevuld. Er bestonden echter ook draailooppistolen waarvan elke loop voorzien was van zijn eigen pan. Wilde men elke loop afvuren, dan was alleen het vooraf spannen van de haan voldoende. Van alle genoemde uitvoeringen geeft de tentoonstelling voorbeelden:

- (1) Tweeloops draailooppistool, 1645-1650, door Michel de La Pierre, Maastricht, elke loop voorzien van zijn eigen pan en vuurstaal (215),
- (2) Vierloops draailooppistool, 1650-1655, door Jan Flock, Utrecht, met slechts één pan en vuurstaal voor alle lopen (219),
- (3) Drieloops draailooppistool, ca. 1660, door Cornelis Coster, Utrecht, met slechts één pan en vuurstaal voor alle lopen (221),
- (4) Tweeloops draailooppistool, ca. 1690, door Jan (I) van Solingen, Amsterdam, elke loop voorzien van zijn eigen pan en vuurstaal (227).

De apotheose

De speciale tentoonstelling eindigt in een culminatie van de producten die de Nederlandse zeventiende-eeuwse geweer makers hun internationale reputatie gaven. Deze 'apotheose' begint met de groep ivoren pistolen, die wij al eerder hebben besproken. De tweede, tevens laatste, groep wapens wordt gevormd door allerlei pistolen die naar wij hopen het duidelijkst de eerder genoemde kenmerken van de toenmalige Nederlandse producten in zich belichamen:

- (1) eenvoud en functionaliteit, (2) nadruk op het slanke, (3) ingehouden toepassing van versiering en (4) spaarzame materiaalkeuze. Nederlandse kwaliteitsvuurwapens uit die tijd vallen

bovendien op door hun geringe gewicht. Wie de lopen van bijvoorbeeld Nederlandse jachtgeweren bekijkt zal zich afvragen hoe de geweermakers het klaarspeelden deze zo dun te houden en tegelijkertijd kennelijk sterk genoeg te maken om de explosies van de kruitladingen te weerstaan. En ofschoon zij het gebruik van exotische materialen als ivoor, schildpad of ebbenhout niet schuwden, hadden onze voorvaders in de zeventiende eeuw doorgaans de voorkeur voor slechts twee materialen: hout en ijzer, met terughoudendheid of helemaal niet versierd, maar dan wel het ijzer in zijdeglans blank gepolijst en het hout fijn geschuurd tot een zachte lichtbruine kleur. Wie ontvankelijk is voor dit soort esthetiek kan deze vuurwapens ronduit bewonderen, ongeacht het doel waarvoor zij in principe uiteindelijk bestemd waren.

Noten

Algemene opmerking

De nummers bij de in dit artikel genoemde wapens zijn de volgnummers die het Rijksmuseum heeft toegekend. De nummering die de wapens in de tentoonstelling hebben, was op het tijdstip dat dit artikel werd geschreven nog niet exact bekend.

- 1 De samenstelling van de verzameling zoals deze tot en met 1995 door de heer Visser gevormd was, is uitgebreid beschreven in: J.P. Puype, *Arms of the Netherlands in the Collection of H.L. Visser, Vol. I: Catalogue of Firearms, Swords and Related Objects (Parts 1-3)* Zwolle 1996. Deze driedelige catalogus bevat 758 entries waarin 1.055 wapens worden behandeld. Op p.10-15 van deel 1 is een biografie van de heer Visser opgenomen, waarin de nadruk wordt gelegd op de ontwikkeling van zijn belangstelling voor historische Nederlandse wapens en hoe deze heeft geresulteerd in de collectie die in de catalogus is beschreven en afgebeeld.
- 2 'Ex-collectie Visser' wil zeggen dat deze wapens niet langer tot zijn eigendom behoren. Toen dit artikel ter perse ging, was ongeveer 60% van de verzameling nog eigendom van de heer Visser. In het aankoopcontract van het gedeelte van 40% dat begin 2002 door het Rijksmuseum gekocht werd is ondermeer gestipuleerd dat de Nederlandse staat zich zal inspannen om ook de rest van de verzameling in eigendom te verwerven.
- 3 J.P. Puype, 'Een zeldzaam vuursteenpistool: een commentaar op het zojuist verworven vuursteenpistool met het portret van Lodewijk XIV, gemaakt door Joost de la Haye te Maastricht omstreeks 1655', in: *Armamentaria* 24 (Delft 1989) 112-120.
- 4 Behalve het tribuut aan de heer Visser mag hier ook lof toegezwaaid worden aan het Rijksmuseum, dat met de aankoop van dit gedeelte van de Vissercollectie duidelijk heeft gedemonstreerd hoezeer het deze collectie van belang acht voor het Nederlands erfgoed. Het niet geringe bedrag van elf miljoen gulden dat het museum voor de verwerving bijeenbracht, is een novum voor Nederland, want nog nooit eerder is door een Nederlands museum voor een verzameling cultuurhistorische objecten - geen schilderijen (!) zijnde - zoveel geld betaald.
- 5 De justaucorps, Frans voor 'nauw aansluitend op het lichaam', was een driekwart (net tot de knieën reikende) lange rok (jas) die met talrijke kleine knoopjes van voren werd gesloten. De uiteinden van de mouwen hadden brede opslagen die eveneens waren afgezet met een rij kleine knoopjes. De justaucorps ontwikkelde zich tot de militaire jas bij uitstek, die tot ver in de achttiende eeuw door zowel officieren als soldaten, zou worden gedragen, al veranderde allengs de snit naar de heersende mode.
- 6 De meeste geportretteerde Nederlandse admiraals, maar ook generaals en stadhouder-bevelhebbers, dragen over hun justaucorps rond hun middel een sjerp of een bestikte riem waaraan hun zijdgeweer, een degen, door middel van draagriemen is opgehangen. Indien admiraals met een beloning waren begiftigd in de vorm van een houwer met een massief-gouden zogenaamd leeuwengevest, droegen zij deze als zijdgeweer over hun justaucorps. Het bekende portret van 'der Staaten Regterhand', Michiel de Ruyter, door Ferdinand Bol, toont dit duidelijk.
- 7 In navolging van de militaire usance koos een heer van goede smaak, indien hij over de nodige middelen beschikte, een zijdgeweer dat qua metaalkleur overeenkwam met de knopen, indien ook van metaal, van zijn kostuum. Waren die knopen verguld dan behoorde daarbij een degen met een verguld gevest gedragen te worden.

- 8 Vgl. Kist e.a., *Musket roer & pistolet* (1974), p. 22-23, voor enkele voorbeelden uit o.a. 1657, 1692, 1708, 1711 en 1749, waarin de door de smids- of St. Eloysgilden in diverse Nederlandse steden uitgevaardigde eisen voor de meesterproef voor het maken van een slot worden gespecificeerd.
- 9 In tegenstelling tot wat velen menen, namelijk dat de koude vonken die worden geproduceerd door het slaan van een vuursteen tegen een ijzeren vuurstaal, het pankruit ontstaken, waren het de zeer kleine gloeiende ijzerdeeltjes die van het vuurstaal afgeslagen werden en in de pan vielen, die voor ontbranding van het daarin liggende pankruit zorgden.
- 10 Vgl. o.a.: H.Ph. Vogel, 'De Republiek als wapenexporteur 1600-1650', in: Puype, Jan Piet, en Hoeven, Marco van der (Red.), *Het arsenaal van de wereld: de Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1993), 13-21; M.A.G. de Jong, 'Staet van Oorlog': wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1585-1621), hoofdstuk 5 'De wapenexport', 112-125.
- 11 Het begrip 'doelen' had oorspronkelijk betrekking op de letterlijke doelen, schietschijven, vogelpalen e.d., waarop men schoot, maar allengs breidde het zich uit tot het gebouw en de terreinen waar de doelen zich bevonden.
- 12 De schutterijen waren aanvankelijk schuttersgilden die in tijden van nood moesten optreden om hun stad te verdedigen. Daartoe legden zij ook een eed aan het stadsbestuur of aan de landsheer af. Maar overigens waren het in de praktijk gezelligheidsverenigingen, weliswaar af en toe in optochten martiaal optredend, maar steeds aan hun stad verbonden. Na omstreeks 1580 echter werden alle schutterijen ingepast in een landelijke militaire organisatie en kregen de leden al naar gelang van hun status militaire rangen. Zij legden nu de eed af aan de Staten-Generaal, dus aan de overheid. Sedertdien tonen de schutterstukken (groepsportretten van schutters) militairen van allerlei rangen en met alle parafernalia die daarbij hoorden. Vgl. J.B. Kist en J.P. Puype, 'Wapens op de schuttersstukken', in: M. Carasso Kok [en] J. Levy-van Halm (red.), *Schutters in Holland: kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle en Haarlem 1988) 167.
- 13 De term 'model' is ruimer dan 'type'. Een model wil zeggen een bepaald patroon waaraan een serie wapens min of meer exact moesten voldoen. Meestal werd een model door de overheid vastgelegd. 'Type' daarentegen wil zeggen dat een groep wapens van een bepaald type waren, ongeacht de verdere uitvoering. Als er bijvoorbeeld gezegd werd 'De soldaten dragen een degen' dan kon dat degens van allerlei uitvoeringen betekenen.
- 14 'Snappen' betekent naar voren springen door de inwerking van een veer. Bij het snaphaanslot (en overigens ook bij het vuursteenslot) sprong de haan naar voren en sloeg tegen een vuurstaal, waarvan de gloeiende ijzerdeeltjes in de pan vielen. De term lontslot is zelfuitleggend: de ontsteking geschiedde door een brandende lont (die d.m.v. een draaiende haan op de pan werd gebracht). Een tondelslot had een stukje gloeiende vuurzwam (een paddenstoelproduct) in een buisje op de haan zitten. De term 'zwasmslot' die tot dusverre gebruikelijk was, klinkt in onze hedendaagse oren wat onwennig en heb ik heb hem vervangen door 'tondelslot'. Veel tondel- en lontsloten werden met behulp van een (lichte) veer 'snappend' gemaakt door de draaiende beweging van de haan wat te versterken zodat deze met enige kracht in de pan kon slaan: men kan dan spreken van een tondelsnapslot resp. een lontsnapslot. In de zestiende eeuw waren ook veel militaire wapens in de Nederlanden met tondelsloten uitgerust. De vuurzwam was een goedkoop en gemakkelijk verkrijgbaar natuurproduct, terwijl lonten speciaal in fabrieken (in

- Gouda!) gefabriceerd moesten worden en veel duurder waren. Het nadeel van tondelsloten was wel dat er na ieder schot een nieuw stukje vuurzwam in het haanbuisje gestopt moest worden, terwijl een brandende lont gewoon werd doorgeschoven en weer vastgeklemd al naar gelang het tempo waarmee hij opbrandde.
- 15 Weliswaar bestonden er in de Nederlanden al lange-afstandskanonnen die ter zee werden gebruikt, maar ze waren slechts mondjesmaat op enkele schepen aanwezig. Tot de komst van het grote oorlogsschip Aemilia in 1634, dat de bouw van min of meer gelijksoortige vaartuigen zou inluiden, hadden de grotere 'schepen van geweld' geen omvangrijke batterijen van lange-afstandskanonnen zoals later.
- 16 Westfries Museum, Hoorn, inv. nr. K 31.
- 17 Een klaar anker is een anker zonder touw en overkruis betekent kruislings over elkaar heenliggend.
- 18 J.P. Puype, 'Scheepswapens uit de tijd van Michiel de Ruyter', in: De Wapenverzamelaar tijdschrift van de Vereniging Nederlandse Wapenverzamelaars, jrg.14 (1976) 3-25.
- 19 J.P. Puype, Blanke wapens: Nederlandse slag- en steekwapens sinds 1600 (Lochem-Poperinge 1980) 5.
- 20 Een gevest is het bovenste gedeelte van een gevestwapen en bedoeld om het te kunnen hanteren. Het omvat o.a. de gevestknop, de greep en de pareerinrichting (b.v. beugels).
- 21 J.H. Hanssen, 'The Arms Industry in Maastricht in the Seventeenth Century', in: H.L. Visser and D.W. Bailey, Aspects of Dutch Gunmaking (Zwolle 1977) 145-189.